

puuttuu monesta sellaisesta kohdasta, jossa niitä odottaisi näkevänsä, ja toisaalta myös ylimääräisiä pisteitä esiintyy. Pilkkujen asemesta Agricola on käyttänyt vinoviivaa, mutta ei nykyisten pilkkusääntöjen mukaisesti, vaan pikemminkin rytmittämään tekstiä ja sen lukemista ääneen. Sulkeita hän on käyttänyt lisä- ja välihuomautusten erottamiseen. Loppuviitteet, jos niitä esiintyy, on merkitty kirjain- tai kuvasymboleilla, ei koskaan numeroin. *Abckiriassa* viitteitä ei ole.

KIRJAINMERKKIEN JA LUKUTAVAN SUHTEESTA YLEISESTI

Nykyisessä suomen kielessä kirjoitus- ja äänneasun suhde on varsin yksinkertainen. Arkipuheessa on tapana sanoa, että suomea kirjoitetaan niin kuin sitä puhutaan. Suurin piirtein tilanne onkin se, että tietty kirjainmerkki vastaa johdonmukaisesti tiettyä äännettä, ja kaikkien sanojen oikean ääntämisen voi automaattisesti päätellä pelkän kirjoitusasun perusteella. Tähän vaiheeseen on kuitenkin päästy vasta pitkällisen kehityksen kautta. Kun Mikael Agricola alkoi kirjoittaa suomea, hän joutui tarkkailemaan, noudattelemaan ja soveltamaan monia eri kirjoitusjärjestelmiä, eikä hän nähtävästi edes pyrkinyt sellaiseen systeemiin, jossa äänteet ja kirjaimet olisivat johdonmukaisesti ja yksiselitteisesti vastanneet toisiaan. Niinpä Agricolan tekstejä ei voi eikä pidä lukea niin kuin niissä esiintyviä kirjainmerkkejä luettaisiin nykyään.

Agricolan käyttämien kirjainmerkkien ja kirjainryhmien yksityiskohdalliset tulkintamahdollisuudet on esitelty Agricolan teosten vuonna 1987 ilmestyneen näköispainoksen selvennysosassa¹ sivuilla 905–909. Samasta teoksesta sivuilta 909–927 löytyy myös joukko vaikeasti tulkittavien sanojen ja sananmuotojen selityksiä. Nämä ratkaisut ovat tiedeyhteisön piirissä yleisesti tunnettuja ja hyväksytyjä, eikä niitä ole tarkoituksenmukaista tässä yhteydessä toistaa. Myös toisaalla julkaistun, Agricolan teosten lukutapaa kuvaavan ”Näin luetaan” -version teksti noudattaa pääpiirteissään näissä luetteloissa kuvattuja periaatteita.

Agricolan aikana ja todistettavasti vielä paljon myöhemminkin, 1800-luvulle asti, samaa suomenkielistä tekstiä on voitu lukea monella eri tavalla sen mukaan, mikä on ollut lukijan oma murretausta ja suomen kielen taito. Näin ollen ei ole olemassa yhtä ainoaa oikeaa lukutapaa, vaan useissa kohdin teksti antaa mahdollisuuden moniin vaihtoehtoihin lukutapoihin. Agricolan varioiva kirjoitustapa viittaa siihen, että samasakaan tekstissä ”samaa” sanaa tai muotoa ei aina pyritty kirjoittamaan tai ääntämään samalla lailla, vaan vaihtelun katsottiin kuuluvan yhtä luonnollisena asiana sekä kirjoitettuun että puhuttuun kieleen. Esimerkiksi sanan *mailma* Agricola kirjoittaa useimmiten lyhyellä vokaalilla, mutta varhaistuotannosta löytyy myös pitkävokaalinen *maailma*. Nykysuomalaisessa puhekielessäkin esiintyvät molemmat vaihtoehdot. Myös monissa pääteaineksissa on tarjolla erilaisia vaihtoehtoja, esimerkiksi inessiivimuoto *talo*-sanasta voi olla yhtä hyvin *talossa*, *talosa* tai *talos*.

YKSITTÄISTEN KIRJAINMERKKIEN LUKEMISESTA JA ÄÄNTÄMISESTÄ

Äänteiden kesto

Agricola ei kirjoittanut johdonmukaisesti lyhyitä äännteitä yhdellä kirjainmerkillä ja pitkiä kahdella, vaan poikkeuksia on molempiin suuntiin. Erityisen tavallista on se, että ensi tavua kauempana olevat vokaalit on merkitty lyhyiksi, vaikka ne olisivatkin ääntyneet pitkinä. Agricola ei myöskään kirjoittanut samaa sanaa tai sananmuotoa aina samalla tavalla, vaan epäjohdonmukaiselta näyttävää vaihtelua voi olla jopa yhden virkkeen sisällä.

Koska Agricolan kielessä on murteisiin perustuvaa variaatiota, on mahdotonta tietää yksityiskohtaisesti, miten kirjoituksen ja puheen kesto-suhteet todellisuudessa ovat vastanneet toisiaan. Joka tapauksessa nykylukijan on muistettava, ettei Agricola kirjoitusasuillaan välttämättä edes tavoitellut niitä muotoja, joita nykykirjakielissä käytetään. Esimerkiksi verbien monikon 1. ja 2. persoonan päätteissä ja näitä vastaavissa omistusliitteissä on nykyäänkin murteissa runsaasti variaatiota sekä konsonantin pituuden että vokaalin laadun suhteen. Monikon ensimmä-

mäisen persoonan muoto voi Agricolalla² olla yhtä hyvin (me) *tabdomma*, *tabdoma*, *tabdomme*, *tabdome*, *tabdom* tai *tabdon*, mutta esimerkiksi muodosta *tabdome* ei voi varmasti sanoa, onko päätteen konsonantti äännetty pitkänä vai lyhyenä. Etuvokaalisissa sanoissa tulee se lisäongelma, että *e*-merkki voidaan lukea sekä *e*:ksi että *ä*:ksi. Kun siis Agricola kirjoittaa *mennä*-verbistä muodon *meneme*, tämä voidaan periaatteessa lukea *meneme*, *menemme*, *menemä* tai *menemmä*. Tällaisista syistä on usein mahdotonta ratkaista, mitä murretta Agricolan käyttämä muoto edustaa.

Vastaavanlaista keston vaihtelua esiintyy monissa muissakin taivutus- ja johdinsuffikseissa sekä epäproduktiivisissa, leksikaalistuneissa taivutusmuodoissa. Näissä kohdin on aina muistettava murteiden variaatio, kun Agricolan kirjoituksista etsitään painovirheitä. Esimerkiksi sellaiset nyky-suomalaisesta virheellisiltä näyttävät muodot kuin *armolinen*, *lähemäinen*, *kansa* 'kanssa', *kiini* ja *pääle* ovat murteissa todella esiintyviä muotoja ja kuvastavat mitä ilmeisimmin Agricolan aikaista todellista ääntämystä.

Kestomerkinnän puutteellisuudesta saattaa koitua vaikeuksia myös muoto- ja lauseopillisissa tulkinnoissa. Koska pitkien vokaalien pituutta ei sanojen jälkitavuissa ole useinkaan merkitty, yhdellä kirjaimella on yleensä kirjoitettu myös vartalo- ja päätevokaalien yhtymistä assimilaation kautta syntyneet pitkät vokaalit. Agricolan kielessä esiintyy runsaasti puhekielelle ominaista assimilaatiota etenkin partitiivimuodoissa, esimerkiksi *lehtii*, *ruohoo* 'lehtiä, ruohoa'. Assimiloituneita partitiiveja on kirjoitusasun perusteella usein mahdotonta erottaa nominatiivimuodoista. Nämä monitulkintaiset muodot voi yrittää ratkaista kieliopillisesti alkutekstin tai tekstiyhteyden nojalla.

Klusiilit

Suomen kielen omaperäisissä sanoissa esiintyvät klusiilit *k*, *p* ja *t* voivat Agricolan kielessä esiintyä merkittyinä täysin samalla tavalla kuin

² Muoto- ja lauseopilliset esimerkit on tässä artikkelissa selvyden vuoksi kirjoitettu ääntämistä kuvaavalla tavalla eikä käyttäen Agricolan alkuperäistä ortografiaa. Dentaalispirantit on merkitty *d*- ja palataalispirantit *g*-kirjaimella.

nykyäänkin. Usein kuitenkin *k:n* merkkinä on takavokaalin edellä *c* (*cala*, *cusi* 'kala, kuusi') ja vain etuvokaalin edellä *k* (*kesä*) tai joskus harvemmin *ki* (*kieuhe* 'köyhä') tai *ch* (*Perchele*). Etuvokaalin edellä pelkkä *c* on mahdoton paitsi lainasanoissa, joissa se saattaa tarkoittaa *s-* tai *ts-*ääntämystä (esim. *ceremonia*, *palaci*), mutta takavokaalin edellä esiintyvä *k-* ei ole mitenkään harvinainen. *k-* ja *c-*merkin työnjakoa kehitettiin kirjakielessä johdonmukaisemmaksi vasta Agricolan jälkeen.

Aivan omat konventionsa liittyvät *ks-*yhtymän ja *ku-*jonon merkitsemiseen. Edellisen merkkinä on johdonmukaisesti *x* (*caxi*), jälkimmäisen merkkinä etenkin *kuin*-sanassa on usein *qu*: *quin*. Teksteissä *quin* on hyvin yleinen, sillä se esiintyy sekä nykykielen *kun-* ja *kuin-*konjunktioita vastaavissa funktiossa että taipumattomana relatiivisanana.

Tavanomaisen *t-*merkin vaihtoehtona saattaa joskus esiintyä myös *th*. Lisäksi *d* tai *dh* voivat joskus tarkoittaa *t:tä* etenkin sanan lopussa (*annoid*, *muudh* 'annoit, muut'). Klusiililla *p* ei ole ollut vaihtoehtoisia merkintätapoja muuten kuin soinnillisissa konsonanttiyhtymissä, joista puhutaan heti jäljempänä.

Agricolan teksteissä soinnillisten klusiilien merkit *b*, *d*, *g* ovat monitulkintaisia. Etenkin vierasperäisissä nimissä ja sanoissa ne voivat merkitä samaa kuin nykyisessäkin kirjakielessä, toisin sanoen soinnillisia klusiileja (*Barbara*, *Daniel*, *galateri* 'galatealainen'). Agricolan kielessä vierasperäistä asua voi esiintyä sellaisistakin lainasanoista, jotka myöhemmin ovat sulautuneet täydellisemmin suomen kielen äännerakenteeseen. Esimerkiksi sanan *duomari* Agricola kirjoittaa hyvin johdonmukaisesti ruotsin mallin mukaan *d-*alkuiseksi, vaikka nykysuomessa *tuomari*-sana alkaa soinnittomalla klusiililla.

Suomalaisissa sanoissa soinnillisten klusiilien merkit sanansisäisessä asemassa ja soinnillisessa ympäristössä voivat tarkoittaa tavallisia soinnittomia klusiileja (*ramba*, *culda*, *hengi* 'rampa, kulta, henki').

Sanansisäiset klusiilit ovat Agricolan aikana olleet niin kuin ne ovat nykyäänkin astevaihtelun alaisia konsonantteja, ja heikossa asteessa soinnillisten klusiilien merkit *d* ja *g* voivat viitata myös sellaiseen heikon asteen edustajaan, joka Agricolan kielessä on ollut nykykielessä tunte-

maton spirantti (tarkemmin jäljempänä). Vaikka myös *p* on astevaihtelun alainen, sen heikkona vastineena ei esiinny spiranttiin viittaavia merkkejä, vaan vastine on nykykielen tapaan yleensä *v* (*lupa* : *luvata*), joka tosin on usein kirjoitettu *u*- tai *w*-kirjaimella tai kirjainyhdistelmällä *wu* (*wiwuyit* 'viivyyt'). Astevaihtelun toteutumiseen palataan hieman jäljempänä. Lainasanoissa *ph*-yhdistelmä edustaa *f*-äännettä, mistä tavallisin esimerkki on sana *propheta* 'profeetta'.

Nykykielessä tuntemattomat spiranttiäänteet

Agricolan aikana suomen kielessä oli kaksi sellaista soinnillista spiranttia, joita nykyisessä yleiskielessä ei enää ole. Suomalais-ugrialaisten kielten foneettisessa tarkekirjoitussysteemissä näistä on tapana käyttää kreikkalaisen kirjaimiston merkkejä *δ* ja *γ*. Soinnillinen dentaalispirantti *δ* esiintyi sanan sisässä *t*-klusiilin heikkoasteisena astevaihteluparina, esimerkiksi *pitää* : *pidän*. Vastaavalla tavalla soinnillinen palataalispirantti *γ* saattoi esiintyä *k*:n astevaihteluparina, esimerkiksi *vika* : *viyan*, joskaan sitä ei käytetty niin yleisesti ja johdonmukaisesti kuin dentaalispiranttia. Agricolan kielessä spiranteja edustavat merkit *d*, *dh*, *hd* ja *g*, *gh*, *gi*, *ghi*.

k:n heikkoasteisena vastineena esiintyvän, *g*-, *gb*-, *gi*- tai *ghi*-merkillä merkityn kohdan ääntäminen on jo Agricolan aikana vaihdellut suuresti (*kato*, *j*, *v*, *γ*), ja vaihtelu näkyy myös Agricolan teksteissä. Historiallisesti ajatellen näiden kaikkien ääntämisvaihtoehtojen yhteisenä nimittäjänä on kuitenkin ollut palataalispirantti.

Vaikka *g* esiintyy Agricolalla sekä spirantin että soinnillisen klusiilin merkkinä, sekaantumisen vaaraa ei juuri ole, sillä soinnillista *g*-klusiilia esiintyy vain selvästi vierasperäisissä sanoissa ja sellaisissa sana-asemisissa, joissa astevaihtelu ei tule kysymykseen, esimerkiksi sananalkuisena. Lisäksi *g*-merkki esiintyy omaperäisissä sanoissa *nk*-yhtymän heikkoasteisessa vastineessa, esimerkiksi *hengen*, mutta kun tilanne on nykyään täsmälleen sama, nykylukija tulkitsee kirjoitustavan automaattisesti oikein. Tässä yhtymässä *k*:n heikkoasteinen vastine ei siis ole Agricolan aikanaan ollut spirantti. Foneettisista syistä pidetään ylipäänsä

epätodennäköisenä, että nasaalin (*m, n, ŋ*) ja klusiilin yhtymissä (*mp, nt, nk*) olisi koskaan ollut spirantteja, vaan näiden astevaihtelussa klusiili on heikentynyt toisella tavalla, osittain soinnillistumalla ja lopulta assimiloitumalla nasaaliin (esim. *mp > mb > mm; nt > nd > nm*). Murteissa on yleistä *nk*-yhtymän jääminen kokonaan astevaihtelun ulkopuolelle, jolloin *k* ei heikkene lainkaan, esimerkiksi *heŋki : heŋken*. Voi hyvinkin olla, että *nk*-yhtymää on enimmäkseen käsitelty samalla tavoin myös Agricolan aikana.

Edellä esiteltyjen soinnillisten spiranttien lisäksi Agricolan aikana ainakin eräissä suomen länsimurteissa esiintyi nykyisen *ts*-yhtymän paikalla soinniton dentaalspirantti, siis sama äänne, joka on esimerkiksi englannin sanan *think* alussa. Eräiden tutkijoiden mukaan Agricolan kirjoitustapa *tz*, esimerkiksi sanoissa *itze, himoitzepi, cutzui* viittaisi juuri spiranttiääntämykseen. Agricolan *tz*-merkinnän lukutapa on kuitenkin kiistanalainen, eikä ole mitään varmaa tietoa siitä, kuinka suurella alueella spiranttiääntämys on aikoinaan tunnettu. 1900-luvun alkupuolella sitä on voitu dokumentoida vain eräistä Ala-Satakunnan murteista.³ Kun Agricolan *tz* voidaan joissakin tapauksissa yksiselitteisesti tulkita *ts*-yhtymäksi, tätä voidaan pitää yleisemminkin ensisijaisena lukutapana.

Puolivokaalit j ja v

Suomen *j* ja *v* ovat melko heikosti ääntyviä, vokaalin tapaisia konsonantteja. Konsonanteiksi ne voidaan tunnistaa parhaiten esiintymisedellytystensä nojalla. Tämä heijastuu myös Agricolan kirjoitustavassa monin tavoin. Sekä *i* että *j* voivat esiintyä sekä *i:n* että *j:n* merkkinä, ja vastaavasti *u, v* ja *w* saattavat esiintyä *u:n* tai *v:n* merkkinä. Tulkinta vokaaliksi tai konsonantiksi ratkeaa sana-aseman perusteella.

Etenkin suppeiden vokaalien (*i, y, u*) yhteydessä tavun rajalla on käytännössä vaikea pelkän kuulohavainnon perusteella ratkaista, ääntykö

³ Suomen yleiskielen *ts*-yhtymien murteelliset vastineet näkyvät havainnollisesti murrekartoista, esim. Lauri Kettunen 1940, kartat 8–10.

paikassa *j*- tai *v*-konsonantti vai ei (*sia* tai *sija*, *lauantai* tai *lauvantai*). Myös murteiden välillä on eroja tässä suhteessa. Kun Agricola kirjoittaa konsonantin tällaiselle tavunrajalle (esim. *kauvan*, *ijankaikkinen*), on täysi syy olettaa tai pitää ainakin mahdollisena, että merkintä perustuu todelliseen ääntämykseen, täysin siitä riippumatta, mikä on nykyisen kirjakielen kanta.

Toisaalta, jos konsonantti puuttuu sellaisesta paikasta, johon se suomen nykyisen oikeakielisyyskäytännön mukaan kuuluisi, Agricolan muotoa ei voi pitää virheellisenä nykykäytäntöön vedoten. Esimerkiksi tekijännimien johtimessa *-ja/jä* on konsonantti *j* päätetty oppitekoisesti merkitä aina näkyviin, mutta tämä päätös on tehty vasta satoja vuosia Agricolan jälkeen. Sitä ennen *j* saattoi hyvinkin puuttua tavun rajalta (*haltia*, *palvelia*, *tekiä*).

Muut konsonantit

Agricolan käyttämistä konsonanttimerkeistä kvalitatiivisesti monitulkinainen on *c*, joka on edellä jo käsitelty *k*:n merkkinä. Se voi edustaa *k*:ta sekä sinänsä että monien eri konsonanttijonojen osana. Vastaavalla tavalla se voi edustaa myös *h*:ta (*tacto* 'tahtoo'). Lisäksi lainasanoissa se voi merkitä joskus *s*:ää (*ceremonia*).

Helposti tulkittavia konsonanttimerkkejä ovat *l*, *m*, *n*, *r*, *x* ja *z*. Viimeksi mainittu saattaa tosin *tz*-yhdistelmässä olla soinnittoman dentaalispirantin edustaja ja etenkin ruotsalaisittain äännetyissä vierasanoissa ja erisnimissä *s*:n merkki (*Zebedeus*). Yksiselitteinen on myös *f* (*fati*), jonka vaihtoehtona vierassanoissa saattaa olla edellä mainittu *ph* tai ruotsalaisen kansliakielen mukainen *ffu* (*röffueri* 'ryöväri'). Tulkinnan kannalta helppoja ovat myös erilaiset *s*-äänteet merkit, lyhyt ja pitkä *s* sekä saksalainen kaksois-*s*. Ulkonäkönsä vuoksi pitkä *s* tosin sekoittuu helposti *f*-kirjaimen.

Konsonanttiäänteistä erityisen vaikeasti merkittäväksi on Agricolalle osoittautunut *h*. Se on joskus jätetty merkitsemättä kokonaan (*tadon* 'tahdon'), mutta sen merkkinä voi *h*:n lisäksi olla myös *c* (*tacto*), *ch* (*tachdon*),

hc (*tehcti* 'tähti') tai *ck* (*tecktemen* 'tehtämän'). Toisaalta *h*-kirjainta on käytetty soinnillisten klusiilimerkkien yhteydessä spiranttiääntämykseen viittaavana lisämerkkinä (*sydhen* 'sydän'), ja joskus sillä ei klusiilin yhteydessä ole yhtään mitään merkitystä (*muudh* 'muut', *näeth* 'näet').

Vokaalien laatu

Kun otetaan huomioon se, mitä edellä on sanottu yleisesti keston merkinnästä, suhteellisen helposti tulkittavaksi vokaalimerkiksi jää käytännössä vain *a*. Muilla merkeillä on kvalitatiivisia lukutapoja useampi kuin yksi, ja joskus *a*:kin saattaa ilmeisesti esiintyä *ä*:n merkkinä. Esimerkiksi *päästää*-verbin taivutusmuodossa *pesteisimma* on pakko ajatella, että päätteen *a* on oikeastaan *ä*:n merkki (*päästäisimmä*).

Agricolan *i* voi edustaa *i*:tä tai *y*:tä (*ei*, *syndime* 'syntymä'), *o*-merkki *o*:ta, *u*:ta, *ö*:tä tai *uo*-diftongia (*on*, *cuckola* 'kukkula', *pydon* 'pyydön', *nori* 'nuori'), *u*-merkki *u*:ta, *o*:ta tai *y*:tä (*ulos*, *kircku* 'kirkko', *pöute* 'pöytä'), *y*-merkki *y*:tä tai *i*:tä (*lyhyt*, *oykein*), *ä*-merkki *ä*:tä tai *e*:tä (*äiti*, *käse* 'kesä') ja *ö*-merkki *ö*:tä tai *yö*-diftongia (*söi*, *mös* 'myös'). *Abckiriassa* *y* näyttää merkitsevän myös *u*:ta sanassa *kynnia*, mutta tämä voi olla painovirhe.

Agricolan vokaaleista erityisiä tulkintaongelmia aiheuttaa *e*, joka useimmiten on joko *e*:n tai *ä*:n ja joskus myös *ö*:n tai *ie*-diftongin merkki. Ongelmien määrää lisää käytännössä se, että *e*- ja *ä*-vokaalit ovat yleisiä, myös päätteissä. Useimmiten tulkinta on mahdollista tehdä esiintymiskontekstin perusteella, mutta joissakin tapauksissa on mahdotonta sitovasti päätellä, mistä vaihtoehdosta on kysymys, kun järkeviä tulkintoja on enemmän kuin yksi. Silloin on turvauduttava todennäköisyyksiin. Esimerkiksi kieltoverbin imperatiivivartalossa, jonka Agricola kirjoittaa *el*-, voitaisiin savolaiseen tapaan lukea *e*-vokaali (*el(e)kää*), mutta kun Agricolan kieli kuitenkin enimmäkseen perustuu länsimurteisiin, todennäköisempi vaihtoehto on *ä*: *älkää*.

Ratkaisua voi joskus olla vaikea tehdä myös *e*:n ja *ö*:n välillä. Suomen *ö* on useissa tapauksissa historiallisesti syntynyt *e*:stä, ja esimerkiksi *neure*-sana voidaan perustellusti lukea joko *neyrä* tai *nöyrä*. Joka tapauksessa

e on yksi tavanomaisista ö:n merkeistä Agricolan kielessä, vaikka myös ö on käytössä.

Suomen avartuvat diftongit *ie*, *uo* ja *yö* ovat syntyneet pitkistä vokaaleista *ee*, *oo* ja *öö*. Etenkin kahden jälkimmäisen kohdalla Agricolan merkintä näyttää usein viittaavan pitkään vokaaliin, ei vielä diftongiin: *Somen* 'suomen', *mös* 'myös'. Kuitenkin on tapana olettaa merkintätavan tarkoittavan diftongia, koska lukuisat *ie*-diftongit (*riemu*, *rieska* ym.) osoittavat, että diftongiutumismuutos oli jo ehtinyt tapahtua ennen Agricolan aikaa.

Ruotsin malli on mitä ilmeisimmin ohjannut Agricolaa käyttämään *o*-kirjainta yhtenä *u*:n merkeistä. Lisäksi on kuitenkin huomattava, että Agricolan kielessä johtimet *-os* ja *-us* saattavat esiintyä samankin vartalon perässä täysin synonyymisinä (*toimitos*, *toimitus*). Tässä ei liene kysymys kirjoitustavan variaatiosta, vaan todella kahdesta vaihtoehdoisesta johtimesta, joiden taustalla ovat suomen kielen murre-erot.

NYKYKIELESTÄ POIKKEAVAT MUODOT

Valtaosaltaan Agricolan kieli on sekä rakenteeltaan että sanastoltaan samanlaista kuin nykysuomi tai se ainakin rinnastuu käytännössä melko helposti nykykieleen. Kun teksti luetaan ääneen tai kirjoitetaan niin kuin se tulee lukea, selityksiä ja uskonvahvistusta tarvitaan vain silloin tällöin. Tästä syystä tarkastelun kohteeksi kannattaa tässä yhteydessä poimia erityisesti sellaisia kohtia, joissa Agricolan kielen muotorakenne selvästi eroaa nykysuomesta. Eroja on sekä taivutusmuodoissa että sananmuodostuksessa

*Murteille ominaisia äänne­muutoksia ja niistä
johtuvia morfologisia tulkintaongelmia*

Vanhan kirjakielen äännerakenteen luonteenomaisimpia piirteitä on alusta alkaen ollut loppuheitto eli sanan loppuvokaalin katoaminen. Tällä piirteellä on vahvat juuret molemmissa niissä murreryhmissä,

jotka tulevat kysymykseen 1500-luvun kirjakielen ensisijaisina malleina, nimittäin Turun seudun murteissa ja kaakkoismurteissa.⁴ Laajinta loppuheitto on lounaismurteissa, joissa vokaalin katoaminen riippuu sanan rakenteesta ja katoava vokaali voi olla mikä tahansa.

Vanhassa kirjakielessä loppuheitto ei ole koskenut samalla tavoin kaikkia vokaaleja, eivätkä vokaalit ole samalla lailla kadonneet kaikenlaisten sananmuotojen lopusta. Loppuheitto on voinut tapahtua sekä foneettisin että morfologisin ehdoin, ja lisäksi se voi olla sanakohtainen ilmiö. Useimmiten heittynyt vokaali on ollut *i*, *ä* tai *a*, ja katoaminen on keskittynyt aivan tiettyihin muotokategorioihin.

Abckiriassa valtaosa heittyneistä vokaaleista on ollut omistusliitteiden loppuvokaaleja. Teoksen sisällöstä johtuu, että ylivoimaisesti yleisin omistusliite on yksikön 2. persoonan omistusliite, joka nykyisessä yleiskielessä on *-si*. Agricolan muussa tuotannossa tästä possessiivisuffiksista esiintyy myös erikoisempi variantti *-ti*, mutta *Abckiriassa* on käytössä vain loppuheittoinen *-s*. Tämä esiintyy tekstissä peräti 42 kertaa: *haltuus, käsiis, lähemäises* jne. Yhtään ainoata tapausta ei ole sellaista, jossa vokaali olisi säilynyt, eikä niitä ole Agricolan muissakaan teoksissa.

Myös yksikön ensimmäisen persoonan omistusliite *-ni* esiintyy *Abckiriassa* loppuheittoisena, siis asussa *-n*, mutta loppuheittoinen (9) ja vokaaliloppuinen (7) variantti ovat suunnilleen yhtä yleisiä. Esimerkkejä vaihtoehdoista ovat (minun) *elämän, itsen, kanssan* ja *kanssani, syntini, työni*.

Kolmannen persoonan omistusliitteistä *-nsa, -nsä*, jotka ovat samantyyppiset yksikössä ja monikossa, saattaa heittyä *a-* tai *ä-*vokaali, mutta näitä muotoja on *Abckiriassa* alle kymmenen: *opetuslapsens, päälens, ylesnousemisen*. Toisaalta on myös vokaalinsa säilyttäneitä muotoja: *pojansa, ravinonsa, tahtonsa*. Kuten esimerkit osoittavat, omistusliitteen edellä voi olla astevaihtelun alaisesta vartalosta sekä vahva- että heikkoasteinen muoto.

Loppuheittoisista omistusliitteistä erikoisin esiintyy monikon ensimmäisessä persoonassa. Isä meidän -rukouksesta löytyy esimerkki (meidän

⁴ Suomen murteiden loppuheitosta tarkemmin esim. Nikkilä 1994, 6–8.

jokapäivänen) *leipän*, hieman edempänä samassa rukouksessa on vastaava vokaaliloppuinen suffiksi *meidän syntinne*. Heittynyt vokaali näyttää tässä olevan *-e*, mutta ruokarukouksessa sivulla 19 on esimerkki siitä, että suffiksin vokaali voi olla myös *-a*: *meidän Herrana*. Oudonnäköiseen *-n*-konsonanttiin palataan omistusliitteiden yhteydessä tarkemmin. Loppuheittoinen suffiksi esiintyy *Abckiriassa* useita kertoja konneksiossa *meidän Herran* 'Herramme'.

Muut *Abckirian* loppuheittotapaukset ovat sormin laskettavissa, lähinnä siksi, että koko aineisto on niin pieni. Sekä inessiivin että elatiivin loppuheitosta löytyy muutama esimerkki: *elämäs, taivahas, hengest, vedest*. Enemmän on kuitenkin esimerkkejä vokaalinsa säilyttäneistä muodoista: *maasa, näissä, taivaasa, taivaassa, Neitseestä Mariasta, Pyhästä Hengestä*.

Verbien puolelta kannattaa panna merkille ripissä esiintyvät lounaismurteille ominaiset monikon 2. persoonan muodot: *te päästät, te anteeksiannat*. Vastaavia muotoja on *Agricolan* teoksissa muuallakin. Samassa kohdin näyttää olevan myös loppuheittoinen partisiippi, jota täytyy pitää aivan satunnaisena tapauksena: *kaikki - - pitää oleman päästet*.

Odotuksenmukaisia *:/n* loppuheittotapauksia olisi yksikön kolmannen persoonan konditionaali, mutta tällaisia sattuu aapisessa olemaan vain yksi, *mahtas*, joka tosin esiintyy kahteen kertaan. Kielteisen konditionaalin pääverbissä loppuvokaali on säilynyt: *ei voittaisi*.

Loppuheittoisia adverbeja esiintyy pari kappaletta. Näistä toinen on essiivimuotoinen *tänapäivän*, joka esiintyy kahdesti, toinen on johdosadverbi *murbeettomast*. Nykykielen perusteella olettaisi tästä kadonneen vokaalin olevan *-i*, mutta *Abckirian* muiden vastaavien adverbien perusteella voidaan yhtä todennäköisenä vaihtoehtona pitää elatiivimuotoista johdinta: *kohtuulisesta, viriästä*. Myös *-sti*-loppuiset adverbit olivat *Agricolalle* tuttuja, esimerkiksi *Abckiriassa* yhdysverbin alkuosana esiintyvä *hyvästi*.

Jo edellä on viitattu siihen, että vokaalilyhtymien eli kahteen peräkkäiseen tavuun kuuluvien eri vokaalien assimilaatiot ovat murteissa tavallisia. Etenkin vokaalilyhtymät *ea, eä, oa, öä* ovat usein muuttuneet pitkiksi vokaaleiksi *ee, oo, öö* (*makea, häpeä, sanoa, tyttöä* > *makee, häpee, sanoo, tyttöö*). Kuten esimerkeistä näkyy, muutos voi koskea monia muoto-

kategorioita. *Abckirian* sivulla 6 olevan toisen käskyn *nime* on esimerkki assimiloituneesta partitiivimuodosta (*nimeä*). Toisaalta samoissa vokaali-yhtymissä on toisissa murteissa tapahtunut dissimilaatiomuutoksia (*hopea, kipeä* > *hopia, kipiä*). Agricolan kielestä, ei tosin *Abckiriasta*, löytyvät samastakin sanasta kaikki vaihtoehdot (*valkea, valkia, valkee*).

Jälkitavujen *i*-loppuisista diftongeista on *i* usein kadonnut niin kuin se on kadonnut monissa murteissakin. Esimerkiksi imperfektimuodot ovat tämän takia usein preesensmuodon näköisiä (esim. *sano* 'sanoi', *seisotta* 'seisoitte', *valvo* 'valvoi'). Muodon tulkinnassa on turvaututtava alkuteksteihin tai saman tekstinkohdan myöhempiin versioihin. Vastaavalla tavalla on *i* voinut kadota konditionaalin *isi*-tunnuksesta, josta loppuheitto on yleensä vienyt myös jälkimmäisen *i*-vokaalin, mutta silti muoto on helposti tunnistettavissa jäljelle jääneen *s*-aineksen ansiosta (*mahtas* 'mahtaisi').

Jälkitavujen kadonnut *i* voi edustaa monia eri päätteitä, sekä taivutus- että johdinsuffikseja. Esimerkkejä kohdista, joissa nykykielessä, joko kirjakielessä tai murteissa, olisi *i*-loppuinen diftongi, ovat myös esimerkiksi *rukoletta* 'rukoillette', *varhan* 'varhain' ja *viimen* 'viimein'. Johtimista erityisen yleinen on *-(i)nen*, jolla alkuaan on muodostettu sekä substantiiveja että adjektiiveja. Nykyään voimassa oleva työnjako on sellainen, että substantiivit ovat *i*-ttömiä ja adjektiivit *i*-llisiä, mutta tätä jakoa on oppitekoisesti alettu toteuttaa vasta 1800-luvulla. Agricolalla *punanen* ja *punainen* tai *vaivanen* ja *vaivainen* 'köyhä' ovat molemmat mahdollisia.

Toisaalta on mahdollista se, että jälkitavuihin on syntynyt erilaisia sekundaarisia *i*-loppuisia diftongeja. Vanhassa kirjakielessä on hyvin yleistä, että supistumaverbien yksikön 3. persoonan imperfektimuodoissa loppu-*i* on heittänyt sanan sisälle (*rupesi* > *rupeis*), jolloin imperfektimuodot näyttävät konditionaaleilta.⁵ Eräissä murteissa, muun muassa Agricolan syntymäseudun kaakkoishämäläisissä murteissa, pitkä *ee* on saattanut diftongiutua (*aseet* > *aseit*, *kasteet* > *kasteit*), ja näitä diftongeja esiintyy harvakseltaan myös kirjakielessä.

⁵ Ks. esim. Rapola 1933/1965, 328.

Loppuheiton ja siitä seuranneiden sananloppuisten äänne muutosten takia eräät suffiksit ovat langenneet äänneasultaan yhteen. Esimerkiksi monikon 1. ja 2. persoonan persoonapäätteet ja omistusliitteet ovat saattaneet lyhentyä vastaavan yksikön suffiksin kaltaisiksi (*isämme* > *isäm* > *isän*; *tulette* > *tulet*). Ensimmäisessä persoonassa lisäongelmaksi tulee käytännössä se, että omistusliitteellistä nominatiivia ja genetiiviä on mahdoton erottaa toisistaan: *meidän Herran tähden* voidaan tulkita joko 'meidän Herran tähden' tai 'meidän Herramme tähden'.

Abckirian esimerkkejä nykykirjakielestä poikkeavista muotokategorioista

Agricolan genetiivimuodot poikkeavat osittain nykysuomalaisista sekä muodostustavoiltaan että funktioiltaan, vaikka enimmäkseen muodot ja käyttötavat ovatkin yhteisiä. Vanhassa kirjakielessä monikon genetiivi on ensisijaisesti muodostettu lisäämällä sanan yksikkövirtalon perään päätte *-ten* tai heikossa asteessa *-den*. Rakenteeltaan odotuksenmukaisia, mutta nykysuomalaisesta oudon näköisiä ovat esimerkiksi *Abckirian* genetiivit *kaikkeden* ja *vaimoden*. Äännelaillisesti tämä päätte on nykysuomeen tullessa kehittynyt asuun *-in* (*kaikkein*, *vaimoin*). Myös Agricolan tekstistä löytyy näitä ”nuorempia” genetiivejä. Lisäksi on esimerkkejä erilaisista sekundaareista sekamuodoista. Tällainen on esimerkiksi *Abckirian isäiden*, jossa virtalon ja sijapäätteen välissä on ylimääräinen monikon *i*-tunnus. Monikon genetiivin erilaisia muodostustapoja on mahdotonta selostaa lyhyesti, joten on tyydyttävä vain edustavimpiin esimerkkeihin.⁶

Genetiivin käytössä herättää huomiota Agricolalle hyvin tavallinen datiiivinen genetiivi, joka ilmaisee, kenen osaksi jotakin tulee. *Abckirian* ensimmäinen esimerkki on heti esipuhe-runossa: *Niin Jeesus sinun armons lainaa*. Tässä *sinun* on lauseenjäsenasemaltaan adverbiaali, jonka merkitys on 'sinulle', ei suinkaan jäljessä tulevan *armons*-sanana määrite, niin kuin nykysuomalainen saattaisi ajatella. Vastaavia esimerkkejä löytyy

⁶ Hieman laajempi selitys Häkkinen 2002, 75–76 ja todella yksityiskohtainen kuvaus Paunonen 1974.